LA PLAQUETA GRAVADA DEL MOLÍ DEL SALT (VIMBODÍ, CONCA DE BARBERÀ) I EL GRAFISME PALEOLÍTIC/EPIPALEOLÍTIC A CATALUNYA

Paleolític, epipaleolític, art moble, Catalunya.

Marcos García Díez* **Josep Martín i Uixan**** **Josep M. Gené**** **Manuel Vaquero*****

Con este trabajo queremos presentar una evidencia de arte mueble hallado en el yacimiento del Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà). Es una plaqueta de esquisto grabada en las dos caras con motivos zoomorfos y antropomorfos. A pesar de que la pieza fué localizada fuera de contexto estratigráfico, algunos datos sugieren que proviene de la parte inferior de la secuéncia, fechada ca, *12,5/11,9 ka BP. Finalmente, situamos ésta evidencia en el contexto de las representaciones artísticas paleolíticas y epipaleolíticas documentadas hasta el momento en Cataluña.*
Paleolítico, epipaleolítico, arte moble, Catalunya.

The aim of this paper is to present an evidence of portable art found at the Molí del Salt site (Vimbodí, Conca de Barberà). It is a schist slab engraved at the two faces with zoomorphic and anthropomorphic motifs. Although the piece was recovered out of stratigraphic context, some data suggest that it comes from the lower part of the sequence, dated at ca. *12,5/11,9 ka BP. Finally, this new evidence is discussed in the whole context of the Palaeolithic and Epipalaeolithic artistic representations so far documented in Catalonia.*
Paleolithic, epipaleolithic, portable art, Catalonia.

Avec cet article nous voulons présenter une evidence d'art mobilier trouvé au gisément du Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà). C'est une plaquette de schiste gravée sur les deux faces avec des motifs zoomorphes et anthropomorphes. Malgré la piéce fut localisée hors de contexte stratigraphique, quelques données suggérent qu'elle provient de la partie inférieure de la séquence, daté de ca. *12,5/11,9 ka BP. Finalement, on a situé cette nouvelle évidence dans le contexte des répresentations artistiques paléolithiques et épipaléolithiques documentées jusqu'au moment en Catalogne.*
Paléolithique, epipaléolithique, art mobilier, Catalogne.

L'ESTACIÓ ARQUEOLÒGICA DEL MOLÍ DEL SALT

El jaciment del Molí del Salt està situat al terme municipal de Vimbodí (Conca de Barberà, Tarragona), en el marge esquerre del riu Milans, el qual forma part de la conca hidrogràfica del Francolí (Fig. 1). Es troba a una alçada aproximada de 490 m.s.n.m. i a uns 10 m per sobre del llit actual del riu. El dipòsit sedimentari quaternari on es documenten les evidències arqueològiques forma, en l'actualitat, un talús d'uns 50 m de longitud i 10 m d'amplada màxima, i es recolza sobre una paret de conglomerat oligocènic. El substrat prequaternari està format per una alternança de dipòsits de conglomerats i argiles, context favorable per a la formació de coves i abrics. No obstant això, en no haver-se excavat encara els sectors més propers a la paret, es desconeix la morfologia de la cavitat on van tenir lloc les ocupacions humanes, ja que es troba totalment colmatada.
La presència d'indústria lítica en superfície fou documentada per Salvador Vilaseca (1953 i 1973), qui va descriure un conjunt caracteritzat per la presència de làmines i elements de dors. Una primera excavació d'urgència fou portada a terme, el 1999, amb la finalitat de documentar la seqüència estratigràfica del jaciment i valorar el seu interès arqueològic. La motivació immediata va ser la realització d'uns treballs de moviment de terres que havien destruït una part del dipòsit sedimentari, posant al descobert un tall de més d'un

* Universidad del País Vasco. Departamento de Geografía, Prehistoria y Arqueología. E-mail: marcosgarcia@inicia.es

** Universitat Rovira i Virgili. Àrea de Prehistòria

*** Universitat Rovira i Virgili. Institut d'Estudis Avançats

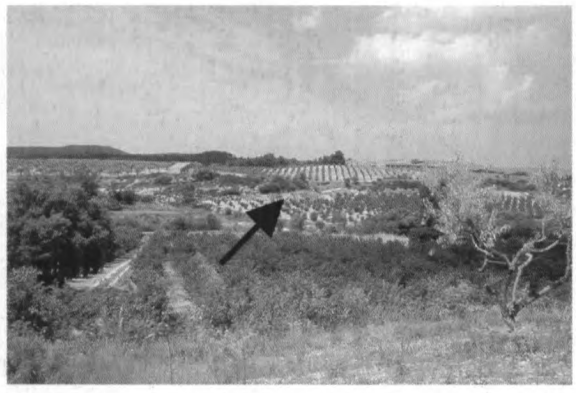

Figura 1. Localització del jaciment. La imatge està presa des del marge oposat del riu.

Figura 2. Vista general del jaciment durant els treballs d'excavació de l'any 2001.

Nivell arqueològic	Ref. lab.	Anys radiocarbònics B.P.
B1	GifA-101037	11940 ± 100
B2	GifA-101038	12510 ± 100

Figura 3. Taula amb les datacions per C14(AMS) dels nivells arqueològics B1 i B2.

metre de potència on s'apreciaven diferents nivells amb evidències d'origen antròpic. El sediment extret durant aquests treballs havia estat amuntegat al costat del jaciment. El garbellat sistemàtic d'aquest sediment remenat va ser un dels objectius principals de la intervenció arqueològica del 1999, juntament amb la realització d'un sondeig de 3 m^2. Una vegada contrastat l'interès arqueològic del jaciment, es va decidir sol·licitar la seva excavació dins del projecte de recerca *Evolució paleoambiental i poblament prehistòric a les conques dels rius Francolí i Gaià*, desenvolupat per l'Àrea de Prehistòria de la Universitat Rovira i Virgili. En el marc d'aquest projecte es va portar a terme, entre els mesos de maig i juny de 2001 (Fig. 2), la segona campanya d'excavacions, durant la qual es va trobar l'objecte d'art moble que aquí es presenta.

La seqüència estratigràfica documentada fins al moment presenta més de 150 cm de potència i es caracteritza per la seva escassa variabilitat vertical i per l'absència de límits nets entre les diferents unitats (Angelucci *et alii* e.p.). El sostre està format per un potent dipòsit de blocs i còdols procedents de la descomposició de la paret de conglomerat. Per sota d'aquest nivell es documenta la seqüència arqueològica, formada per una sèrie de nivells de llims amb una presència escassa, encara que variable, de còdols. La quantitat més o menys important de còdols i blocs de conglomerat i les diferències en la granulometria i coloració del sediment han permès distingir vàries unitats estratigràfiques estructurades en dos conjunts:

- Conjunt A. Correspon a la part superior de la seqüència i està format per llims de color marró. En funció de la quantitat de còdols s'han diferenciat dos nivells (A i A1).
- Conjunt B. Correspon a la part inferior de la seqüència i està format per llims arenosos. Presenta una tonalitat més vermellosa que el conjunt anterior, en part a causa de la forta presència de petits fragments d'argila procedents del substrat cenozoic. S'han diferenciat dues unitats (B1 i B2) i les datacions radiomètriques de què es disposa actualment indiquen una cronologia compresa entre els 11,94 ± 0,1 i els 12,51 ± 0,1 ka B.P. (Fig. 3). Per sota d'aquest conjunt apareix el substrat terciari.

Les intervencions realitzades fins al moment han proporcionat una gran quantitat de restes arqueològiques. Pel que fa a les evidències lítiques, la matèria primera emprada gairebé exclusivament és el sílex. L'anàlisi dels mètodes de talla mostra el control i desenvolupament de la tècnica laminar, encara que també s'ha documentat l'ús de mètodes discoidals. Entre els artefactes retocats destaca la presència de gratadors, puntes, làmines de dors, burins, truncadures, perforadors i denticulats. En l'aspecte tipològic s'han registrat diferències significatives entre els dos conjunts estratigràfics. El conjunt basal es caracteritza per l'alt percentatge que assoleixen les truncadures, les quals, juntament amb els gratadors, constitueixen el grup tipològic més representat; destaca també en aquest conjunt la pràctica absència de burins. En canvi, el conjunt superior mostra un predomini encara més clar dels gratadors i un descens molt marcat en el percentatge de truncadures; això va acompanyat de l'aparició d'una proporció significativa de burins. En general aquestes característiques són coherents amb una atribució al Paleolític Superior final, si bé els elevats percentatges de truncadures documentats al conjunt B no són habituals als jaciments d'aquesta cronologia localitzats al sud de Catalunya. Cal destacar també la troballa d'indústria òssia polida.

El conjunt faunístic es caracteritza pel clar predomini de les restes de conill a tots els nivells. Altres espècies documentades són *Capra pyrenaica*, *Cervus elaphus*, *Sus scropha* i *Vulpes vulpes*. Tant les restes de conill com les de macromamífers mostren evidències de les accions de processament en forma de marques de tall, patrons de fracturació intencional dels ossos per extreure el moll i alteracions tèrmiques.
Per altra banda, l'anàlisi antracològica ha permès identificar els següents tàxons: *Pinus sylvestris/nigra*, *Juniperus* sp., *Prunus amygdalus*, *Prunus* sp. i *Rhamnus cathartica/saxatilis*[1].

EL GRAFISME MOBILIARI DE L'ESTACIÓ ARQUEOLÒGICA DEL MOLÍ DEL SALT[2]

Durant les tasques arqueològiques dutes a terme durant els mesos de maig i juny de 2001 es va recuperar, fora de context estratigràfic, una placa d'esquist que presenta, per ambdues cares, evidències d'activitat gràfica que demostren l'existència, sobre suports mobiliaris, de comportaments decoratius durant moments superopaleolítics (Figs. 4 i 5). La plaqueta estava fracturada pel pla horitzontal, de forma que ambdues cares foren localitzades per separat. Una d'elles es va trobar en superfície, a escassos metres de l'àrea excavada, mentre que l'altra es va localitzar en la zona de sediment acumulat durant els treballs de moviment de terres referits amb anterioritat. Posteriorment es va comprovar que ambdós fragments corresponien a la mateixa peça.
Tot i que els dos fragments de la plaqueta es van localitzar fora de context estratigràfic, hi ha arguments que permeten suggerir el conjunt sedimentari del qual procedeixen. La majoria de les restes arqueològiques recuperades en el jaciment del Molí del Salt presenten bona part de la seva superfície coberta per concrecions carbonatades. Les característiques d'aquestes depenen de la composició sedimentària de cadascun dels conjunts identificats al llarg de la seqüència. Així, les concrecions que presenten les restes localitzades en el conjunt A són llimoses i de coloració més fosca; en canvi, en el conjunt B, el sediment que forma les concrecions és una mica més gruixut i sobretot incorpora els petits fragments arrodonits d'argila vermellosa que defineixen aquest conjunt. Les concrecions que presentaven els fragments de la plaqueta mostren les característiques documentades en el conjunt inferior i, per tant, suggereixen que procedeix dels nivells B1 o B2. A partir d'aquestes dades, pot proposar-se per a aquest objecte d'art mobiliari una cronologia compresa entre els 11,94 ± 0,1 i els 12,51 ± 0,1 ka B.P.

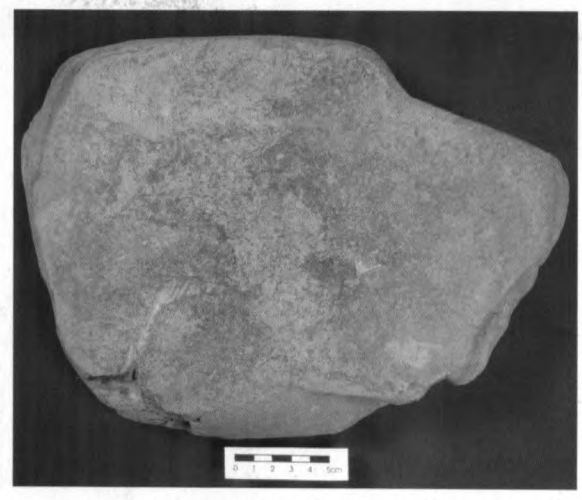

Figura 4. La plaqueta del Molí del Salt. Cara superior.

El suport decorat és una placa d'esquist de morfologia gairebé trapezoïdal que fa 28 cm d'amplada, 19,5 cm d'alçada i 5,5 cm de gruix màxim. Presenta les cares polides i preferentment planes. Per a la descripció dels gravats ens referirem a l'organització de les superfícies en cara superior i inferior. Com que es va trobar fora de context estratigràfic es descriu com superior aquella que presenta major incidència de gravació.
En la cara superior han estat discriminades un total de 3 unitats (una d'elles probable) i 2 conjunts gràfics (Fig. 6). De les primeres destaca una representació antropomorfa (A) que es compon de cap, possibles banyes, regió de l'esquena, llom i natja, extremitat/s inferior/s, ventre, pit, extremitat superior i coll. La interpretació formal s'ha realitzat sobre la base dels següents elements: rigidesa de l'estructura corporal, que mostra un clar caràcter de verticalitat; col·locació de la zona de les extremitats posteriors com a continuació del tronc, remarcant-se així el concepte de disposició vertical i lineal des del cap fins a les cames; abonyegament de la part baixa del ventre, identificant-se la zona de la panxa i l'estómac; i el lleu bony de la zona inferior del darrera, marcant la transició entre el llom i les natges.

1.- En l'estudi dels diferents aspectes del registre arqueològic del Molí del Salt han participat Diego Angelucci i Josep Vallverdú (geoarqueologia), Ethel Allué (antracologia), Núria Ibáñez i Palmira Saladié (zooarqueologia).

2.- Atès al caràcter preliminar de la present publicació, és possible que un posterior estudi més en detall de la peça amplïi o modifiqui algunes consideracions. Així, algunes de les línies existents en la cara superior, que han estat descrites com a representacions lineals, podrien compondre alguna representació parcial zoomorfa. En algun cas així ho hem volgut veure, però creiem millor esperar a un estudi detallat de la peça, on es presti especial atenció al procés gràfic de gravació, per a confirmar algunes intuïcions.

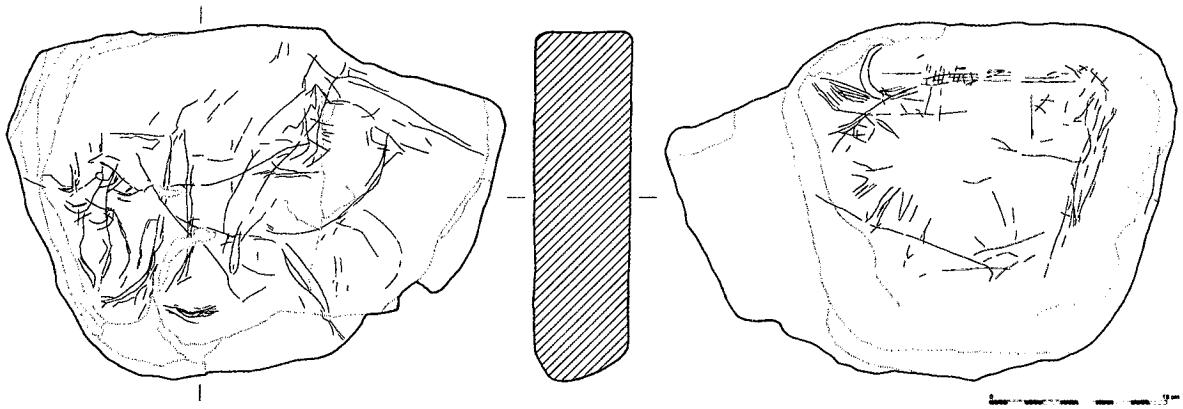

Figura 5. Calc de la plaqueta del Molí del Salt.

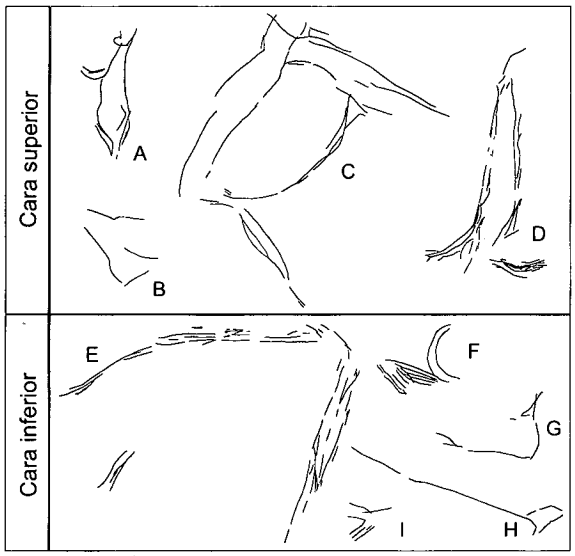

Figura 6. Quadre dels motius zoomorfs i antropomorfs (a escala) de la plaqueta del Molí del Salt.

Completen el repertori dos zoomorfs indeterminats. Un d'ells es compon de línia cervicodorsal, gropa, natja, extremitat posterior, extremitat anterior i pit (B). Els altres, de dimensions més grans, precisen d'un previ aclariment de la seva naturalesa compositiva (C): el reconeixement formal no és complex, però l'existència de dues línies cervicodorsals, dues possibles extremitats posteriors que aparentment no corresponen a la mateixa figura, una única línia ventral i una sola extremitat davantera, exigeixen una discussió per tal de discriminar si es poden individualitzar dues figures, o per contra, es tracta d'una sola representació. Si es tractés d'una sola figura es podria explicar la repetició de les regions anatòmiques com a conseqüència d'un procés gràfic únic, en el qual es produïren rectificacions i canvis de configuració en l'estructura anatòmica. L'observació de les longituds de les línies cervicodorsal i de la natja posen de manifest una tendència a l'allargament d'aquestes regions, relacionant-se línies d'una primera figura amb l'altra. Cal destacar la presumpta configuració de dues extremitats posteriors no relacionades en la seva llargada i col·locació; la dificultat d'acceptar la línia ventral com a única per a les dues possibles representacions atesa la configuració diferent i la dificultat de fer vàlida per ambdues figures l'extremitat anterior. És per això, i malgrat les dificultats que implica la certificació d'una o altra hipòtesi de reconeixement de la composició animal, que, sobre la base de l'existència d'elements que relacionen i desvinculen les dues estructures anatòmiques, acceptem la hipòtesi que implica processos de correcció formal i estructural en la composició d'una única representació. Així, el zoomorf indeterminat es compon de dues línies cervicodorsals, dues gropes, dues natges, dues extremitats posteriors sense relació, ventre, extremitat anterior i part inferior del pit. Els conjunts gràfics estan formats per línies aïllades i paral·leles, entre les quals destaquen feixos de línies creuades i paral·leles que es disposen de manera rectilínia i curvilínia; dos d'aquests feixos tendeixen a disposar-se parcialment en paral·lel (D).

En la cara inferior han estat discriminades un total de cinc unitats gràfiques i un conjunt gràfic. Les unitats integren cinc zoomorfs, tres dels quals són indeterminats, un representa probablement una cérvola i l'altre es descriu com a cap de bòvid (F), composat per línia maxil·lar, línia frontal i banya. La probable cérvola (H) es compon de línia maxil·lar, línia nasofrontal, línia frontal, orelles, coll i línia cervicodorsal molt llarga. El primer zoomorf indeterminat presenta coll, línia cervicodorsal, gropa, natja, extremitat posterior i possible extremitat anterior (E). El segon presenta coll, línia cervicodorsal, gropa, natja, extremitat posterior i part posterior del ventre (G), i l'últim mostra la línia maxil·lar, línia frontal, orelles i començament del coll (I).

El conjunt gràfic de la cara inferior és format per línies existents que no es relacionen amb les anteriors uni-

tats. El caràcter aparentment dispers d'aquestes (si bé de manera puntual pot veure's un cert grau de disposició paral·lela) i la manca de reconeixement d'associacions significatives és comú al conjunt.
La tècnica d'execució utilitzada és el gravat, utilitzant-se en les figures zoomorfes la modalitat de disposició de traços aïllats amb tendència a paral·lelitzar-se, creant de vegades contorns múltiples i altres simples. El gravat es caracteritza per ser d'incisió fina i poc profunda.
Una primera valoració de la peça decorada permet avançar una sèrie de consideracions. Les dimensions del suport són grans per a aquest tipus de plaquetes decorades; així, la placa presentada no respon al que en principi pot semblar idoni per a realitzar un procés artístic ordenat i estructurat en relació amb el camp gràfic disponible. Sense entrar en particularitats concretes que hauran de ser analitzades un cop estudiades les superposicions entre figures, en les dues cares decorades s'aprofita la totalitat de les superfícies per gravar, sense que s'hagi observat una estructura compositiva que exemplifiqui algun tipus de caràcter narratiu. Així, la composició en les dues cares es presenta en aparent desarticulació, amb múltiples superposicions i desequilibri en l'orientació i anivellació de les figures.
Des del punt de vista temàtic destaca la tendència a la indefinició taxonòmica d'un alt nombre dels motius zoomorfs, que es troba estretament relacionat amb el nombre de parts o regions anatòmiques de cadascun dels motius i amb el tipus de format de representació escollida: animals incomplets. Cal destacar la representació de la figura antropomorfa de caràcter masculí, tipus temàtic escassament present en l'àmbit gràfic paleolític (Duhard 1996). Des del punt de vista mètric, els formats mitjans-petits de les figures o regions anatòmiques representen l'esquema de la composició.

UNA VALORACIÓ DEL GRAFISME PALEOLÍTIC/EPIPALEOLÍTIC DE CATALUNYA

PRESENTACIÓ DE DADES

Dins d'aquest apartat obviem les representacions de l'art llevantí, les quals, si bé en els últims anys han passat a ser considerades pròpies de moments neolítics (Hernández i Centre d'Estudis Contestans 1982; Hernández *et alii* 1988), han estat enquadrades dins d'una cronologia epipaleolítica per la tradició investigadora i alguns autors actuals (Alonso 1992; Alonso/Grimal 1994).
El territori actualment adscrit a Catalunya presenta un escàs nombre d'estacions arqueològiques amb evidències mobiliàries o rupestres. Les estacions catalanes que mostren activitats gràfiques s'articulen al voltant dels dos grans apartats en què es divideix el grafisme prehistòric: grafisme rupestre i grafisme moble. En el primer grup s'inclouen les cavitats de la Moleta de Cartagena i la Cova de la Taverna. Els elements mobiliaris mostren una major presència i un *corpus* més variat, corresponent amb les estacions de Sant Gregori, Filador, Picamoixons, Tut de Fustanyà, Balma de la Griera, Cova del Parco, Bora Gran d'en Carreras, Reclau Viver, l'Arbreda i Molí de Salt.
En la Cova de la Taverna (Margalef de Montsant, Tarragona) es va descobrir la representació d'un cérvol en un ambient d'interior de cavitat (Fullola/Viñas 1985) (Fig. 7A). Els autors apunten que la composició íntegra de la figura està realitzada parcialment (línia cervicodorsal, coll, banya amb ramificacions i línia frontal; amb major dificultat apunten el reconeixement de l'ull i d'una orella) en gravat fi i poc profund i completada amb l'aprofitament dels caràcters morfològics del suport, que vindrien a configurar la part posterior de l'animal, la regió del coll i les extremitats davanteres. La inserció cronològico-cultural és discutida pels autors, remarcant en tot moment les dificultats per certificar una proposta precisa; encara així, observen semblances amb figures paleolítiques, més en concret de l'estil III, i llevantines, la qual cosa els fa situar, "*con grandes reservas y a modo de hipótesis*", la figura dins un marge temporal de "*finales del Paleolítico superior o del Epipaleolítico*" (Fullola/Viñas 1985, 76-77), limitant-se posteriorment la proposta d'una manera genèrica al Paleolític superior (Fullola/Viñas 1988, 126).
L'altra mostra rupestre es va localitzar en la Serra del Montsià, en la cova de la Moleta de Cartagena o del Tendo (Sant Carles de la Ràpita, Tarragona) (Fig. 7B). En context d'interior de cova es localitzaren una figura de bòvid, una possible figura de caràcter antropomorf, ambdues en color negre, i 6 traços rectilinis digitals (Ripoll 1965). La identificació de la representació antropomorfa (Grimal/Alonso 1989) és difícil de caracteritzar a causa de l'estat de conservació que presentava en el moment que fou localitzada, ja que es trobava en gran part coberta per una formació calcítica i presentava alguns dels seus traços parcialment apagats[3]. Així,

3.- La destrucció del suport on es trobaven les pintures, per part de desaprensius, (Ripoll 1970, 61, nota 19) no permet confirmar les dades aportades per E. Ripoll, essent aquestes la base de treball de què es disposa. Les diferències que apreciem entre la fotografia publicada (Ripoll 1965, làm. II) i els calcs (Ripoll 1965, làm. III; 1970, fig. 27) impedeixen reconèixer l'assignació taxonòmica proposada per E. Ripoll, essent així que, encara reconeixent les fortes similituds tècniques i de morfologia dels traços existents entre la figura de bòvid i el possible antropomorf, i per això l'alta probabilitat d'establir un mateix moment d'execució, no ens atrevim a certificar la identificació humana de la composició de línies situades a la dreta del bòvid.

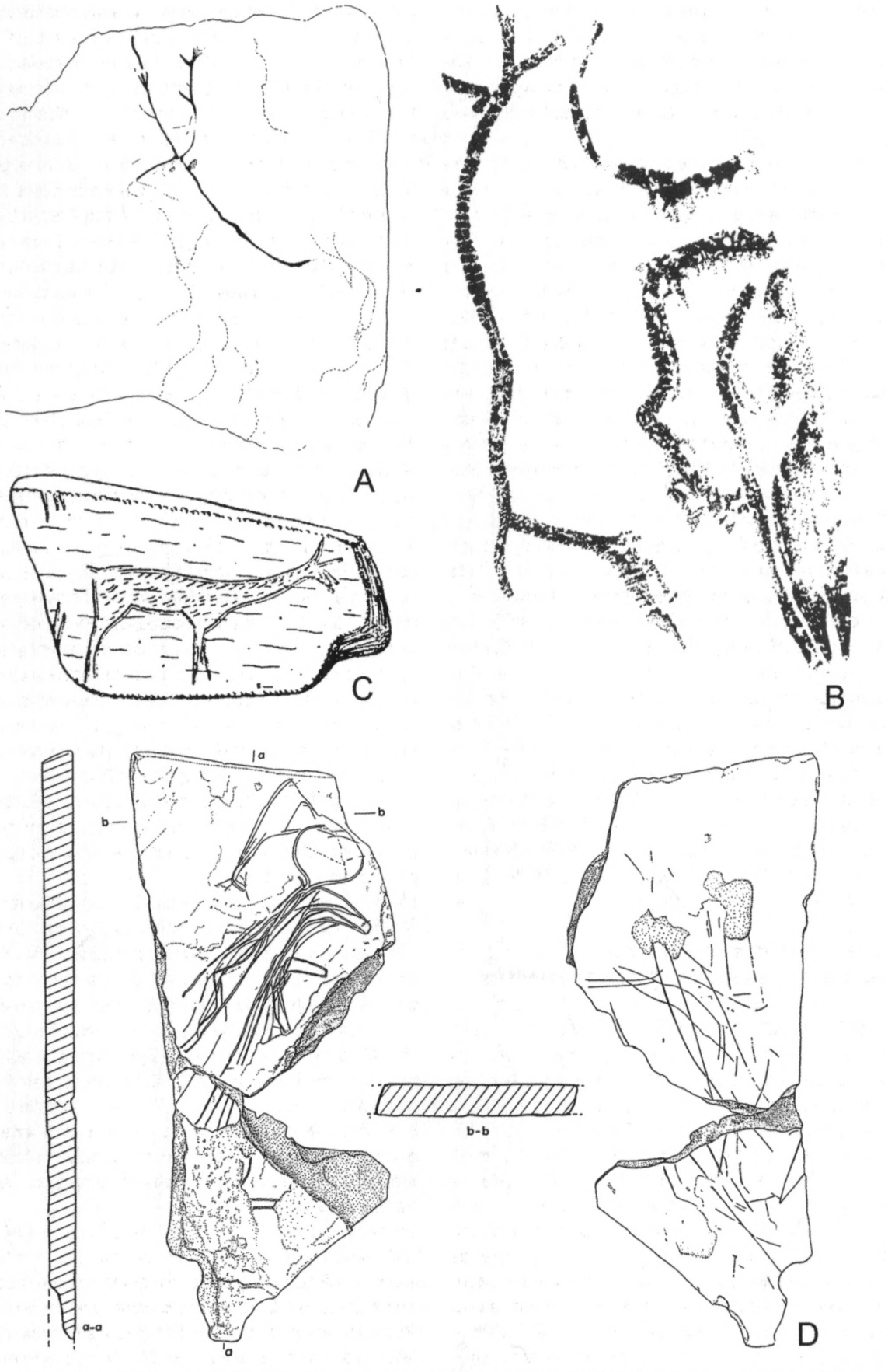

Figura 7. A, Cova de la Taverna (Fullola/Viñas 1985); B, Moleta de Cartagena (Ripoll 1970); C, Sant Gregori de Falset (Vilaseca 1934); D, Sant Gregori de Falset (Fullola *et alii* 1990). Sense escala.

només és possible mantenir com a representació d'estil paleolític el bòvid. Per les seves característiques formals fou posada en relació amb esquemes animals integrats en una fase antiga del Paleolític superior, concretament en el cicle aurinyaco-perigordià de H. Breuil (Ripoll 1965; 1970).

El repertori mobiliari és força més alt. Set són les estacions, i es poden distingir dos grups atenent a la naturalesa funcional del suport: motius decoratius sobre suports no funcionals des del punt de vista econòmic i suports on, a més del component decoratiu, hi ha un valor funcional, el qual de vegades constitueix l'essència primària del suport.

Pel que fa als primers, destaca el conjunt gràfic de Sant Gregori (Falset, Tarragona), constituït per dues plaques d'esquist. En les excavacions dels anys 30 dutes a terme per S. Vilaseca (1934), es va recuperar en el nivell 2 una peça amb una cérvola naturalista realitzada en gravat de solc fi i poc profund (Fig. 7C). Ja en els anys 80 es va recollir en superfície una nova placa (Fullola *et alii* 1990a) que conté els motius d'una cérvola, un bòvid i un possible cavall. A aquests cal afegir-hi un repertori de línies, situades preferentment en la cara inferior, de les quals s'ha assenyalat la possibilitat d'individualitzar l'inici d'una ziga-zaga, consideració que difícilment pot ser mantinguda atès l'estat de conservació de la placa i la indefinició de la representació lineal (Fig. 7D). Per altres referències (García-Argüelles *et alii* 1992, 270), sembla que hi ha una altra placa amb incisions geomètriques localitzada fora de context estratigràfic. La revisió de les indústries lítiques recuperades per S. Vilaseca i les noves excavacions han permès caracteritzar tot el dipòsit com a Epipaleolític microlaminar, si bé el tram inferior (on se situa el nivell 2 de S. Vilaseca i que correspon amb el 1c de les excavacions dutes a terme recentment) presenta trets arcaïtzants (García-Argüelles *et alii* 1992).

La resta del *corpus* mobiliari d'aquest grup es compon de representacions de caràcter lineal. Així, a l'abric de Picamoixons (Valls, Tarragona) (Allué *et alii* 1993, Vergès 1996) es va recuperar fora d'estratigrafia una placa calcària (García *et alii* 1997) que presenta en una de les seves cares 7 línies vermelles, corbes o rectilínies, realitzades a *crayon* (Fig. 8A). Les ocupacions antròpiques identificades en la seqüència litoestratigràfica van ser datades per C14 (AMS) en 9,17 ± 0,08, 9,37 ± 0,095 i 10,9 ± 0,09 ka B.P. per al nivell A i 11,05 ± 0,09 ka B.P. per al nivell B. De manera genèrica, ateses les condicions de la troballa, es va proposar una inserció temporal àmplia per al moment d'execució, entre les dues dates extremes. Les dades radiomètriques condueixen a caracteritzar el nivell B com a moment final/avançat del complex Magdalenià o de l'Epipaleolític microlaminar. Per al nivell A, les tres datacions existents obren la possibilitat de l'existència d'almenys dues ocupacions, una corresponent a la data més antiga i una altra relacionada amb les dues més modernes. No obstant això, el solapament parcial entre la data del nivell B i la més antiga del nivell A pot suggerir la seva correspondència a un mateix nivell ocupacional. L'atribució fins ara mantinguda de la data de 10,9 ± 0,09 ka B.P. al nivell A podria ser la conseqüència de problemes de caire tafonòmic. Això portaria a reinterpretar la dinàmica ocupacional de l'abric a partir de dos moments ocupacionals separats per uns 1.600/1.900 anys, hipòtesi que considerem més adient. El component industrial del nivell A és coherent amb l'habitual a l'Epipaleolític microlaminar.

També pertanyen al corrent lineal les evidències exhumades en l'abric del Filador (Margalef de Montsant, Tarragona). Les primeres dades d'activitat gràfica van ser presentades per S. Vilaseca (1949; 1968), qui recuperà en el nivell II (que probablement troba correspondència amb l'estrat 3 de les excavacions més modernes - García-Argüelles *et alii* 1992, 273) una placa de pissarra amb línies gravades en disposició vertical i horitzontal que es creuen ortogonalment formant una composició de caràcter reticulat. Al cap d'uns anys es recuperà un còdol calcari amb sis línies vermelles (Fullola/Couraud 1984) (Fig. 8B) localitzades en diferents parts del suport, destacant la disposició en paral·lel de les quatre de la cara superior. El seu context estratigràfic (capa T) és una capa de dinàmica torrencial situada per sota dels nivells neolítics (capes 2 i 3), la gènesi de la qual estaria relacionada amb un procés erosiu de la capa 4, adscrita al VII/VI mil·lenni B.C. (Fullola/Couraud 1984, 120). Una última placa de pissarra (Fullola/Viñas 1988, 12; Fullola *et alii* 1990b), recuperada en la capa 4, completa el dispositiu iconogràfic de l'estació. Es tracta d'un suport rectangular decorat en una de les seves cares amb multitud de traces disposades en vertical i horitzontal, que es creuen entre si configurant, igual que la primera peça localitzada, un motiu reticulat (Fig. 8C). La inserció cronocultural proposada en un primer moment per a l'estrat 4 fou mesolítica, "*un Epipaleolítico en proceso de transformación económica*" (García-Argüelles *et alii* 1992, 281). Revisions posteriors han caracteritzat el nivell com Epipaleolític de fàcies geomètrica (Nadal *et alii* 1993; García-Argüelles *et alii* 1999) i es disposa d'una datació de 9,46 ± 0,16 ka B.P. i 10,12 ± 0,08 ka B.P. El canvi industrial que representa l'estrat 2, ja plenament Neolític, s'avança en el component industrial de l'estrat 3, que en els seus trets essencials pot ser encara descrit com Mesolític.

Ens hem de referir aquí a la placa del Molí del Salt (Vimbodí, Tarragona) presentada anteriorment. Recordem que és una placa de grans dimensions amb un repertori temàtic compost d'una figura antropomorfa, un cap de bòvid, una possible cérvola, cinc zoomorfs indeterminats i representacions lineals. Cronològicament s'adscriu a un marge temporal definit entre els 11,94 ± 0,1 i els 12,51 ± 0,1 ka B.P.

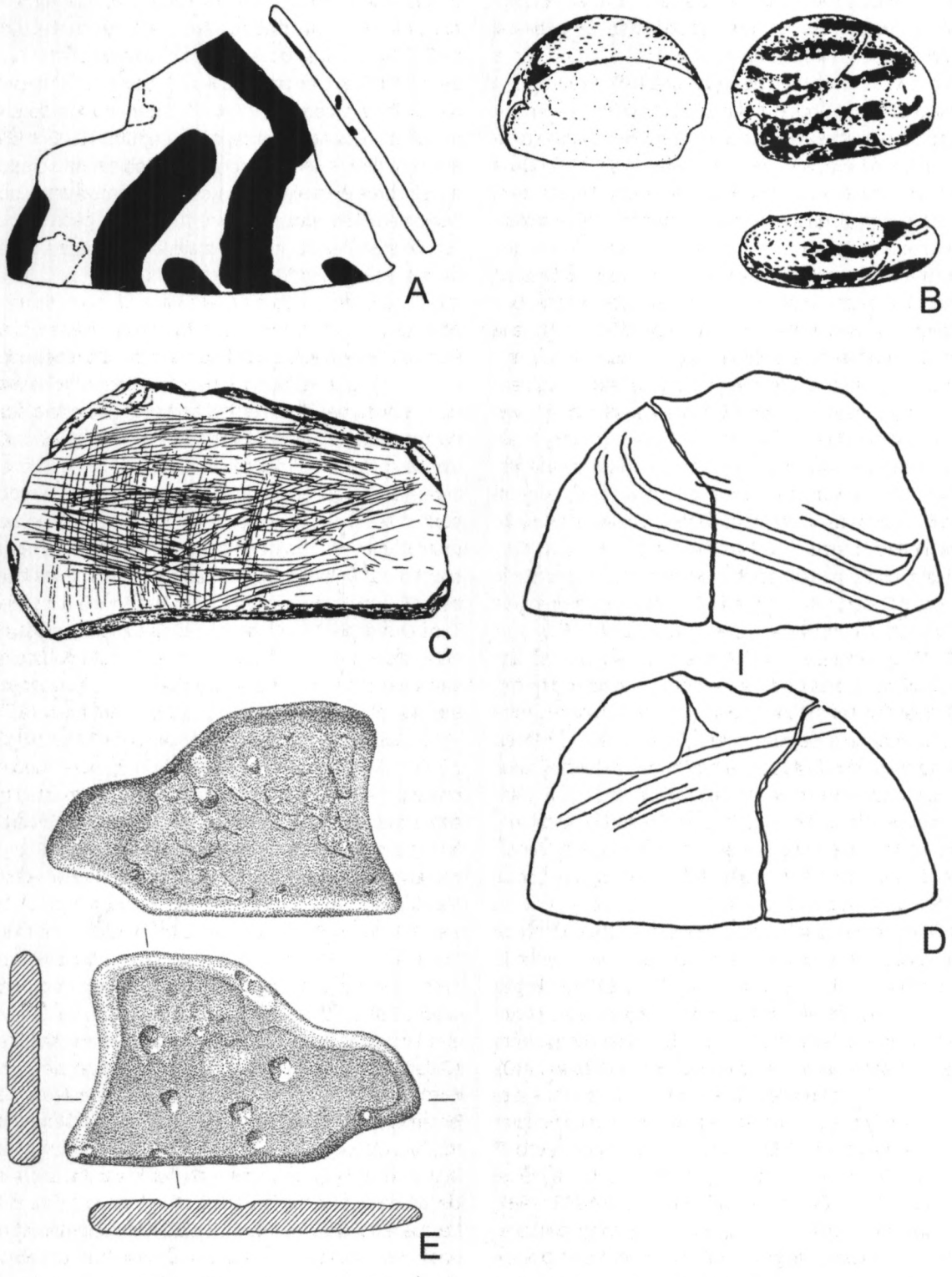

Figura 8. A, Picamoixons (García *et alii* 1997); B, Filador (Fullola/Viñas 1988); C, Filador (Fullola/Viñas 1988); D, Tut de Fustanyà (Carbonell/Marcet 1976); E, Parco (Maluquer de Motes 1983-1984). Sense escala.

Una última evidència del grup de suports no funcionals des del punt de vista econòmic és un fragment de placa de gres de la cova del Tut de Fustanyà (Queralbs, Girona) procedent de terres acumulades per clandestins (Fig. 8D). Es van reconèixer línies pintades en color vermell per ambdues cares i un petit conjunt de solcs que foren interpretats com una representació parcial del cap d'una cabra (Carbonell/Marcet 1976). La identificació de les línies gravades com a representació zoomorfa ha estat recentment qüestionada (Villaverde 1994a, 140). De la mateixa manera, un dels autors (Carbonell, com. per.) ens ha suggerit que les línies identificades com a pintura podrien correspondre a bandes d'oxidacions d'origen natural, ja que aquest fenomen és un procés relativament freqüent en els gresos de l'entorn. Aquestes opinions indiquen la necessitat d'una revisió actualitzada de la peça i fins aleshores mantenir, sobre la base de mínims, que el repertori temàtic està compost exclusivament de formes lineals gravades. Els materials recuperats van posar de manifest ocupacions del Paleolític superior, musterianes i del Paleolític inferior (Canal/Carbonell 1989, 290-296), la qual cosa només permetria enquadrar la peça, encara que sense una plena seguretat, dins d'un moment indeterminat del Paleolític superior.

Al grup en el qual han estat incloses les referències anteriors, cal afegir-hi una placa de pedra de la cova del Parco (Alòs de Balaguer, Lleida) (Maluquer 1983-1984, 15-16, fig. 5) que va ser descrita, amb dubtes, com una representació zoomorfa de caràcter escultòric (Fig. 8E). El dibuix presentat per J. Maluquer de Motes ens porta a no acceptar el caràcter formal de la peça, opinió indirectament manifestada per altres investigadors en no incloure-la entre les seves referències.

Les evidències decorades on domina el component funcional de caire econòmic en l'elecció del suport, incloent-hi les peces d'indústria òssia, són escasses i poc variades. L'única referència de què disposem amb art figuratiu és un punxó magdalenià en os de la cavitat de la Bora Gran d'en Carreras (Serinyà, Girona), on L. Pericot i J. Maluquer de Motes (1951, 45) van identificar quatre caps esquemàtics de cèrvid (Fig. 9A). En l'actualitat aquesta referència és recollida, i de vegades criticada l'assignació temàtica (Villaverde 1994a, 140), en les publicacions de síntesi sobre el Paleolític superior català i mediterrani, essent per això necessari procedir a una revisió de la peça per confirmar el seu component decoratiu. En aquest mateix jaciment, la indústria òssia (Pericot/Maluquer 1951; Rueda 1985; 1987) mostra un ric i variat conjunt de peces (atzagaies i varetes) amb evidències gràfiques on predominen les incisions lineals, corbes o rectilínies, disposades de vegades en paral·lel a manera de sèries o formant ziga-zaga. Formes reticulades, així com altres de caràcter lineal més simples, es repeteixen en suports ossis no pròpiament corresponents a indústria òssia (Figs. 9B-G, I i J). El desconeixement del context estratigràfic de les peces no permet anar més enllà d'una genèrica atribució de les peces al Magdalenià mitjà/final (Rueda 1987, 235-236).

Un altra estació situada al nord de Catalunya és la cavitat del Reclau Viver (Serinyà, Girona). El component decoratiu és escàs (Rueda 1985; 1987). En context gravetià s'ha assenyalat l'existència de tres puntes que presenten incisions superficials i un fragment d'os dentat en un dels laterals. Més característiques són les peces solutrianes: una vareta no apuntada amb una sèrie de línies rectilínies paral·leles en una de les seves cares (Fig. 9H), un fragment de banya amb incisions paral·leles per ambdues cares i una peça en os i una altra en banya amb marcades incisions sobre les cares i en els laterals, realitzades per percussió, conformant un motiu decoratiu dentat.

Altres materials han estat recuperats en la cova del Parco (Alòs de Balaguer, Lleida). Les excavacions realitzades per J. Maluquer de Motes (1983-1984) proporcionaren un petit conjunt d'indústria òssia magdaleniana amb elements decoratius: una atzagaia amb una sèrie de traços formant angles (*chevrons*) (Fig. 9K) disposats en sèrie i un fragment d'os amb tres incisions profundes paral·leles (Fig. 9L). Entre els materials recuperats recentment d'excavacions clandestines s'ha descrit un fragment d'os (Fullola *et alii* 1997) decorat amb dues bandes de petits traços horitzontals disposats en sèrie i emmarcades, cadascuna de las bandes, per dues de verticals (Fig. 9M). El reconeixement exacte del lloc on van intervenir els clandestins (capes VII a XI), fa possible apuntar un marge temporal definit entre els 13,72 ± 0,14 ka B.P. per a la capa VII i els 14,3 ± 0,15 ka B.P. per a la XI (Fullola *et alii* 1997, 305, 318), dates que es corresponen, dins la seqüència del propi jaciment, amb moments finals del Magdalenià antic i inici del Magdalenià superior.

La cova de l'Arbreda (Serinyà, Girona) (Fullola *et alii* 1994, 43, en referència a Soler 1986, 68) ha aportat un fragment de vareta realitzada en os de cronologia gravetiana. La peça mostra "*un motivo simple a base de incisiones cortas i profundas (a la manera de cortes) dispuestas en el lateral*".

Un últim objecte decorat prové de la Balma de la Griera (Calafell, Tarragona) (Cebriá 1997; Cebriá *et alii* 2000; Fullola *et alii* 1994). És un petit fragment ossi, recuperat en el nivell III (hi ha dues datacions contradictòries de 21,25 ± 0,35 i 16,89 ± 0,2 ka B.P.), que presenta en una de les seves cares una profunda incisió vertical al costat de la qual se'n van gravar d'altres ortogonals (Fig. 9N). Va aparèixer en un context litoarqueològic identificat en un primer moment com a Gravetià (Fullola *et alii* 1994), però una revisió posterior del component lític indica la seva possible correspondència amb ocupacions protosolutrianes (Cebriá 1997; Cebriá *et alii* 2000). L'estat de fragmentació impedeix discriminar el tipus de suport i la seva relació amb algun dels dos grups de suports en què han estat incloses les evidències anteriors.

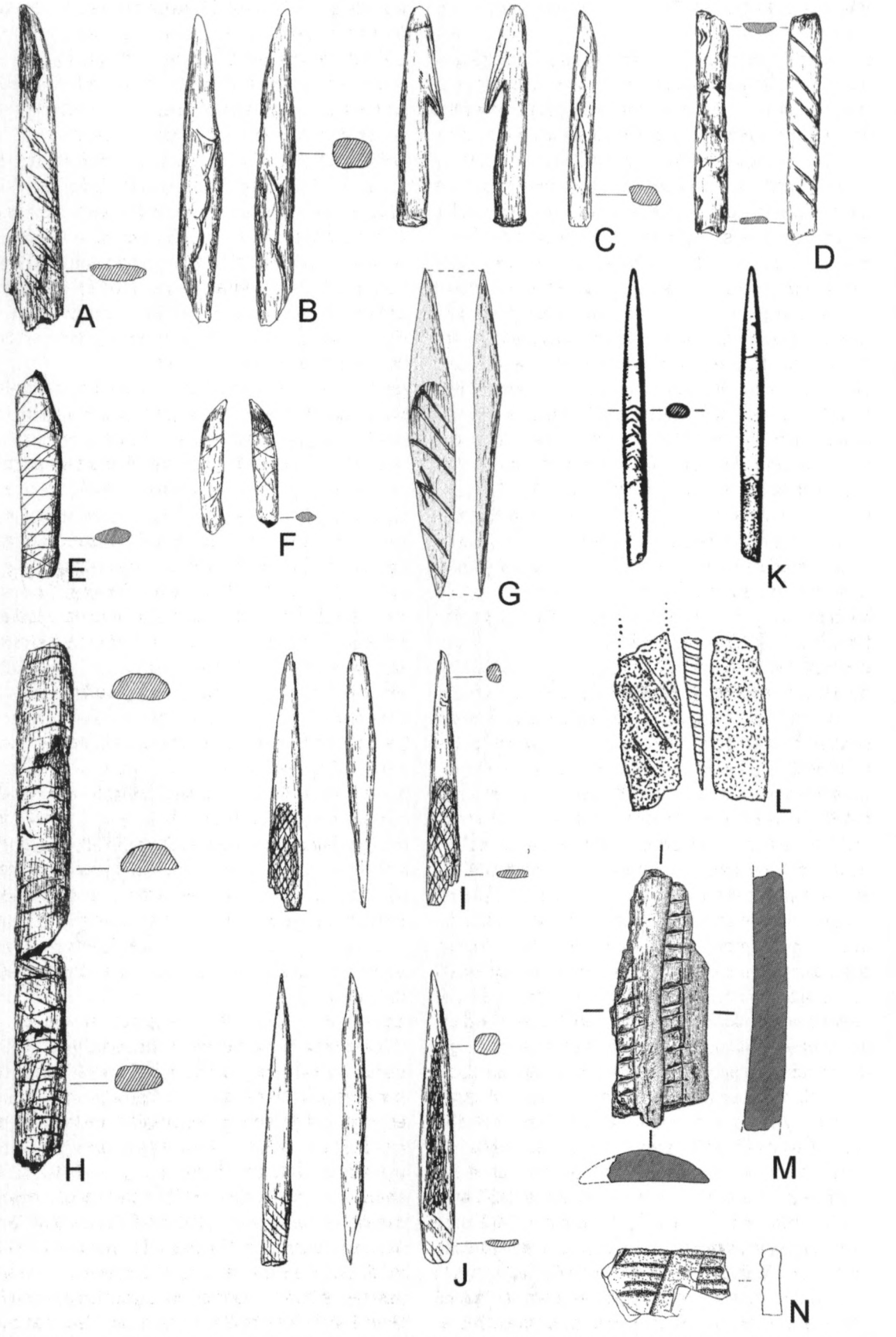

Figura 9. A, B, C, D, E, F, I, J, Bora Gran (Rueda 1987); G, Bora Gran (Pericot/Maluquer 1951); H, Reclau Viver (Rueda 1987); K, Parco (Fullola/Viñas 1988); L, Parco (Maluquer 1983-1984); M, Parco (Fullola *et alii* 1997); N, Balma de la Griera. Sense escala.

VALORACIÓ DEL CORPUS GRÀFIC

Les evidències que componen el *corpus* de dades rupestres i mobiliàries de Catalunya representen l'esdevenir gràfic des dels inicis del Paleolític superior antic fins als primers moments de l'Holocè, exemplificant-se d'una manera gairebé ininterrompuda les modalitats gràfiques de les darreres societats caçadores-recol·lectores prèvies als primers símptomes d'introducció d'elements característics d'economies productores.

Abans de la valoració és necessari assenyalar que el registre del qual es disposa és numèricament poc nombrós, a la vegada que es pot descriure com poc variat si es compara amb la situació existent en la façana nord peninsular, on la riquesa quantitativa va acompanyada d'una diversitat temàtica, tècnica, compositiva, etc. Per contra, reflecteix essencialment la situació de la franja mediterrània peninsular (Villaverde 1994a), on, si exceptuem l'atípica i extraordinària concentració d'art moble de la Cova del Parpalló (Villaverde 1994b), el nombre i varietat d'evidències són similars als que es registren a Catalunya. La peça del Tut de Fustanyà no serà valorada en aquesta presentació a causa de les dues consideracions ja apuntades: necessitat d'una revisió que impliqui una nova descripció del dispositiu temàtic i impossibilitat de certificar la seva cronologia superopaleolítica. Per raons més òbvies no es considera la presumpta placa mobiliària del Parco.

Per a l'àrea de Catalunya, poques són les mostres existents en moments premagdalenians. El bòvid en negre de la Moleta de Cartagena reprodueix característiques que tradicionalment són referides a una fase antiga del Paleolític superior: a) expressió sumària de l'anatomia animal, que es redueix a la representació de la línia de contorn, deixant de banda qualsevol indicació de zones interiors (esquarterats, modelats o parts anatòmiques) i creant esquemes bàsics de configuració; b) el contorn es redueix a l'expressió d'una sola línia preferentment ampla, creant figures on exclusivament es dibuixa el perfil de l'animal; c) desproporció entre regions anatòmiques, especialment entre el cap i el tronc; d) recurs a perspectives forçades per a la regió de les banyes; i e) convencionalisme de representació en la unió de les extremitats i el ventre mitjançant angle marcat. Intentar definir amb precisió el moment d'execució és problemàtic, però amb algunes dades que es tenen en compte per al mediterrani peninsular pot apuntar-se alguna consideració. Els nivells del Gravetià i Solutrià inferior del Parpalló (Villaverde 1994b) mostren representacions zoomorfes que comparteixen elements amb la figura de la Moleta de Cartagena, a la vegada que no manifesten caràcters, com el modelat intern i el domini de les proporcions, pròpiament representatives d'una fase més avançada i que serveixen per a estructurar la seqüència del Parpalló a la vegada que diferencien el Solutrià mitjà i fases posteriors amb els moments referits. Una última dada que pot aportar-se és la datació de 20,13±0,35 ka B.P. (Sanchidrián 2001, 290) d'una figura de bòvid, de caràcters formals similars, del denominat "Santuari" de la cova de la Pileta. La dada pot comparar-se amb les ocupacions gravetianes de Roc de la Melca (20,9 ± 0,4 ka B.P., -Soler 1979/80-) i l'Arbreda (20,13 ± 0,22 ka B.P, nivell E -Delibrias *et alii* 1987-), del Solutrià inferior de Parpalló (20,49 +0,9/-0,8 ka B.P, tram 6,5/7 m -Davidson 1974-) i del Solutrià mig de Mallaetes (20,14 ka B.P, nivell VA cata oest –Fortea/Jordá 1976-). Així, a partir dels arguments comparatius presentats de la façana mediterrània, pot reiterar-se la hipòtesi d'inserció cronocultural dins d'una fase premagdaleniana i més en concret dins d'un moment previ al Solutrià superior.

La valoració del component moble premagdalenià ens porta a subratllar els següents caràcters: a) decoració d'elements funcionals (indústria òssia) en fases gravetianes (Reclau Viver i l'Arbreda) i solutrianes (Reclau Viver); b) temàtica de caràcter exclusivament lineal (Reclau Viver, l'Arbreda i la Griera); c) modalitat de gravació per incisió en el Gravetià/Protosolutrià (Reclau Viver, l'Arbreda i la Griera) que es completa amb la percussió en el Solutrià (Reclau Viver); i d) assentament del caràcter jerarquitzat i sistematitzat de la decoració, reflectit en la disposició en paral·lel formant sèries, en moments solutrians (Reclau Viver).

El conjunt gràfic magdalenià i epipaleolític presenta un major nombre d'evidències, així com una major dispersió espacial per l'espai català. Els materials ossis de la Bora Gran d'en Carreras i del Parco contenen les primeres expressions documentades del complex magdalenià. La peça òssia del Parco s'ha d'incloure en un marge definit per les dates de 14,45 i 13,58 ka B.P., una amplitud que correspon amb moments finals del Magdalenià antic i inici del Magdalenià superior. Caracteritza a aquesta la disposició en simetria longitudinal de las bandes de línies i, de nou, la sistematització dels petits traços horitzontals, que es disposen en sèries paral·leles.

La sèrie de la Bora Gran només pot ser valorada dins d'una caracterització general, ja que les referències no permeten anar més enllà d'una definició àmplia limitada per l'assignació Magdalenià mitjà/final, moments que es corresponen amb les designacions de E. Aura (1995) de Magdalenià antic B i Magdalenià superior/recent, un lapse temporal que s'inicia cap als 14,5/14 ka B.P. i arriba fins els 11/10,5 ka B.P, certament una amplitud excessiva (màxima de 4 ka), però l'única amb la qual és possible treballar. Els materials apunten a considerar dos elements: a) la decoració intervé en una major varietat de suports funcionals -atzagaies (Parco i Bora Gran) i varetes (Bora Gran)-, caràcter relacionat amb la major varietat tecnomorfològica que s'assoleix en las fases magdalenianes; i b) major varietat formal en les composicions lineals (motius en angle disposats de

manera seriada -Parco i Bora Gran- o a manera de zigazaga -Bora Gran-, sèries paral·leles de línies rectilínies -Parco i Bora Gran-, corbes -Bora Gran-, formes reticulades -Bora Gran-) i alta freqüència de sistematització en l'ordenació de la decoració (seriació paral·lela). La valoració de les figures de cérvol de la Bora Gran és problemàtica sense un coneixement directe de la peça, i més encara amb la crítica feta per V. Villaverde (1994a). La seva confirmació hauria de passar per una revisió de l'evidència.

Com s'ha exposat, la placa del Molí del Salt pot ser datada al voltant dels 12,5/11,9 ka B.P. Aquesta evidència posa de manifest la "convivència" dels dos tipus de suports en moments magdalenians. A més a més, permet definir alguns caràcters tecnomorfoestilístics de grafies figuratives que estaven absents[4] en suports de funció primària econòmica: el perfil absolut reconegut en la representació antropomorfa i en la disposició de les orelles d'un dels zoomorfs indeterminats i de la probable cérvola; la simplicitat compositiva de les figures reduïdes a una anatomia centrada en els contorns, amb l'excepció del cap de bòvid, ple en el seu interior de traços disposats de manera ordenada i paral·lels a la línia maxil·lar i frontal; preferència pels formats incomplets dels zoomorfs, en contraposició a la figura humana, la qual cosa dificulta la identificació temàtica; els morros oberts en els dos caps representats (un de bòvid i un altre de zoomorf indeterminat); la convivència dins del mateix suport, fins i tot en la mateixa cara, de la delineació dels contorns animals en traç simple i múltiple; i el component estètic realista (amb tendència al naturalisme en el antropomorf per la modulació i flexibilitat que transmeten les línies de contorn) lligat al concepte figuratiu analític.

El gravat rupestre de la Cova de la Taverna és difícil d'enquadrar tant per la inexistència de bons paral·lels en la zona immediata com per la simplicitat del motiu. L'ús del gravat fi i poc profund i el detall de la cornamenta són arguments, encara que fluixos, que poden servir per situar la figura dins d'un món magdalenià que certament és difícil de comparar amb les evidències mediterrànies en general i amb les escasses representacions mobiliàries, paleolítiques i epipaleolítiques, existents a Catalunya en particular.

De manera més nombrosa està documentada l'activitat gràfica en la fase epipaleolítica. Tres són els jaciments (Sant Gregori, Filador i Picamoixons) i set les peces, comptant-se per a dues del Filador amb referència estratigràfica i radiocronològica, la qual cosa es complementa, per a una de Sant Gregori i una altra del Filador, amb la identificació del context estratigràfic. Per a la resta (una de Picamoixons i dues de Sant Gregori) no existeix una contextualització precisa més enllà de la seva presumible relació amb alguna de les ocupacions documentades a cada jaciment. Totes corresponen a suports no funcionals, abandonant-se així els objectes utilitaris de funció primària econòmica.

Un intent d'ordenació diacrònica passa primer per considerar la totalitat del conjunt de Sant Gregori en la fase més antiga de l'Epipaleolític, la fàcies microlaminar, recordant la caracterització del tram inferior amb "*rasgos más arcaicos*" (García-Argüelles *et alii* 1992). D'aquest moment és la cérvola recuperada per S. Vilaseca, una figura que es caracteritza per la desproporció general en la concepció del motiu i per presentar una marcada tendència longitudinal amb el tronc i especialment el coll molt allargats. Les orelles també manifesten un excessiu allargament si es comparen amb el cap. La delineació de contorns modulats i flexibles crea un cert grau de naturalisme en la configuració de la part superior de les extremitats en marcar-se la zona de les cuixes, suggerint la musculatura específica. Les línies de contorn estan realitzades en traç simple i l'interior de la figura, especialment el tronc, presenta petits traços oblics de tendència paral·lela que representen la corporeïtat de l'animal. La perspectiva és múltiple: biangular recta o biangular obliqua per a les orelles, perfil absolut per a l'extremitat posterior i uniangular o biangular obliqua per a les extremitats davanteres. Per últim, el component estètic estilitzat està lligat al concepte figuratiu sintètic. L'altra plaqueta de Sant Gregori, que conté figures zoomorfes i un conjunt lineal en aparent desordre, mostra una confecció compositiva i estètica diferent: perspectiva biangular recta per a les banyes i orelles; geometrisme i rigidesa clarament representats en la configuració dels caps, amb esquemes rectangulars d'angles marcats; representació de l'interior amb línies relativament ordenades i que mostren un recorregut amb tendència a paral·lelitzar-se amb les línies que defineixen els contorns; component estètic estilitzat/geometritzat lligat al concepte figuratiu geomètric. Al mateix horitzó cronocultural deu pertànyer l'altra placa, recuperada fora de context estratigràfic, que conté representacions lineals.

Una mica més recents podrien ser les evidències del Filador. La base gràfica del jaciment està integrada per les representacions lineals del còdol pintat i la placa gravada recuperada recentment. Ambdues mostren la convivència de les tècniques de pintura i gravat sobre suports diferents (còdol calcari per a la pintura i placa de pissarra per al gravat). L'elecció de la roca metamòrfica per al gravat podria respondre a una selecció relacionada

4.- Cal recordar novament que l'acceptació dels possibles caps de cérvol de la Bora Gran d'en Carreras implica una revisió de la peça per certificar el seu caràcter figuratiu.

amb el menor grau de duresa del material. L'estructuració compositiva de la decoració és de caràcter paral·lel en el còdol i paral·lel/ortogonal en la placa, component una forma reticulada. Cal destacar també l'ordenació en la distribució sobre les superfícies decorades. La placa exhumada en les excavacions de S. Vilaseca, relacionada amb una ocupació una mica més avançada en el temps, transmet els caràcters de la placa anterior, una forma reticulada on s'acusa encara més l'estructura compositiva ordenada en presentar un menor nombre de traços i ser més fàcil la seva lectura.

Amb les dades del Filador i Sant Gregori no és possible precisar en una escala diacrònica l'evolució gràfica epipaleolítica per l'absència de bones sèries de datacions, la manca d'estratigrafia per a algunes evidències i els problemes de correlació entre excavacions antigues i recents, però es poden avançar algunes consideracions a contrastar amb noves dades. Les fases inicials mantenen una vinculació, com també es manifesta en l'estudi de les indústries lítiques, amb el grafisme magdalenià. En la cérvola de Sant Gregori conviuen elements d'arrel naturalista, propis de la filogènia superopaleolítica, amb altres, certament més acusats, que vindrien a mostrar diferències que fàcilment es poden interpretar dins d'un mateix procés d'evolució progressiva.

L'altra placa del mateix jaciment mostra canvis més acusats amb el moment precedent. La simplicitat, el geometrisme i l'estilització acusen una tendència en part (només en referència a l'estilització) expressada per la cérvola. La manca de context estratigràfic impedeix precisar la seva posició exacta respecte a la cérvola, conduint-nos a dues hipòtesis possibles: a) que la placa correspongui al mateix tram que l'anterior i mostri en conseqüència una convivència de components naturalistes/estilitzats amb geomètrics/estilitzats, o b) que la placa provingui del tram posterior, interpretant-se així les diferències des d'una òptica de variació diacrònica. Sigui com sigui, el món microlaminar representa en termes gràfics una continuïtat amb el magdalenià, si bé sembla que es pot apuntar, sobre la base de les dades de la seqüència del Parpalló i les aquí presentades, que l'evolució en la diferenciació gràfica és menys continuista i més accelerada en el marge temporal definible entre els *ca.* 12 i els 9,5/9 ka B.P., que no pas al llarg de les fases superiors de la seqüència del Parpalló.

Amb la tendència figurativa conviuen els elements lineals, com mostren les línies de la placa més profusament decorada de Sant Gregori. El que és problemàtic de mantenir, per falta de contextos estratigràfics als quals referir les peces, és si el caràcter estructurat i ordenat d'aquelles i de la de Picamoixons es dóna en les fases inicials microlaminars (al voltant dels 11 ka B.P.) o en fases cronològicament avançades (aproximadament 9,1 ka B.P.).

Amb independència del solapament i de les problemàtiques de definició entre l'anomenat Epipaleolític microlaminar i el geomètric, la datació del nivell 4 del Filador se situa en un moment semblant (9,46 ± 0,16 i 10,02 ± 0,08 ka B.P.), fins i tot similar, a l'Epipaleolític microlaminar. Cal destacar que la decoració del còdol pintat troba paral·lels directes en el Cantàbric i França (Couraud 1985), amb el "món" que de manera global pot definir-se com Epipaleolític antic (microlaminar, Azilià, etc., segons els espais). Això fa necessària una reflexió sobre l'aparent divergència que mostra la correlació entre les dades radiomètriques i l'adscripció cronocultural, i cal subratllar que tant la naturalesa decorativa com la datació apunten cap al grup microlaminar. Al mateix temps cal recordar que el context sedimentari responia a una dinàmica torrencial. Aquesta dada podria ser utilitzada per enquadrar la placa de Picamoixons, i així proposar la seva possible relació amb les dates més antigues del jaciment.

La decoració lineal organitzada i estructurada sembla que continua en moments immediatament posteriors. El nivell 3 del Filador mostra un continuisme gràfic en l'àmbit lineal amb els trets observats a l'Epipaleolític microlaminar.[5]

BIBLIOGRAFIA

ALONSO, A. 1992, Algunes reflexions sobre la cronologia de la pintura rupestre llevantina. *Estat de la investigació sobre el Neolític a Catalunya*. Institut d'Estudis Ceretans, 49-51.

ALONSO, A., GRIMAL, A. 1994, El arte levantino o el "trasiego" cronológico de un arte prehistórico. *Pyrenae* 25, 51-70.

ALLUÉ, E. *et alii* 1993, *Picamoixons: un assentament estratègic dels darrers caçadors-recol·lectors*. Museu d'Història de la Ciutat / L.A.U.T., Tarragona.

ANGELUCCI, D., GENÉ, J. M., OLLÉ, A., VAQUERO, M., VERGÈS, J. M., ALLUÉ, E., FONTANALS, M., IBÁÑEZ, N., LOZANO, M., RODRÍGUEZ, X. P., SALADIÉ, P., ZARAGOZA, J. en prensa, Darreres intervencions arqueològiques en jaciments paleolítics de la conca del Francolí: La Cansaladeta (La Riba, Alt Camp) i El

5.- Els treballs arqueològics al Molí del Salt s'han realitzat gràcies al suport del Consell Comarcal de la Conca de Barberà i de l'Ajuntament de Vimbodí. També volem agrair la col·laboració de Joan Duch i Teresa Dolcet, propietaris dels terrenys on es troba el jaciment.

Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà). *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*.

AURA, E. 1995, *El Magdaleniense mediterráneo: la Cova del Parpalló (Gandia, Valencia)*. Serie de trabajos varios nº 91, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.

CANAL, J., CARBONELL, E. 1989, *Catalunya Paleolítica*. Patronat Eiximenis, Girona.

CARBONELL, E., MARCET, R. 1976, El Tut de Fustanyà. *III Assemblea d'Amics del Comtat de Besalu*, 73-86.

CEBRIÀ, A. 1997, *La Balma de la Griera de Calafell (Baix Penedès). Un procés de recerca i revalorització d'un jaciment estratigràfic*. Tesi de llicenciatura inèdita. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona, Barcelona.

CEBRIÀ, A., ESTEVA, X., VILARDELL, A. 2000, *Cavalls, cérvols i conills. 10 anys de recerca a la Balma de la Graiera de Calafell. El congost de la Cobertera a la prehistòria*.

COURAUD, C. 1985, *L'art Azilien. Origine–Survivance.* XXème Supplément à Gallia Préhistoire, Paris.

DAVIDSON, I. 1974, Radiocarbon dates for Spanish Solutrean. *Antiquity* 189, 63-65.

DELIBRIAS, G., ROMAIN, O., LE HASIF, G. 1987, Datation par la méthode du carbone 14 du remplissage de la grotte de l'Arbreda. *Cypsela* VI, 133-135.

DUHARD, J. P. 1996, *Realisme de l'image masculine paléolithique*. Jerome Millon, Grenoble.

FORTEA. J., JORDÁ, F. 1976, La cueva de Les Mallaetes y los problemas del Paleolítico Superior del Mediterráneo español, *Zephyrus* XXVI-XXVII, 129-166.

FULLOLA, J. M., BARTROLÍ, R., BERGADÀ, M. M., BURJACHS, F., MENESES, Mª. D., NADAL, J. 1997, Le Magdalénien ancien en Catalogne: approche à l'étude des couches inférieures de la grotte du Parco (Alòs de Balaguer, la Noguera, Lleida), *in* J. M. Fullola, N. Soler (ed.), *El món mediterrani després del Pleniglacial (18.000-12.000 BP).* Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 303-319.

FULLOLA, J. M., BARTROLÍ, R., CEBRIÀ, A., BERGADÀ, M. M., FARELL, D., NADAL, J. 1994, El Paleolítico Superior de Catalunya: El Gravetiense de la Balma de la Griera (Calafell, Baix Penedès). *Trabalhos de Antropología e Etnología vol. III, Actas del Ier Congreso de Arqueología Peninsular (12-18 octubre 1993)*, 35-41.

FULLOLA, J. M., COURAUD, C. 1984, Le galet peint de l'abri du Filador (Catalogne, Espagne). *L'Anthropologie* 88 (1), 118-123.

FULLOLA, J. M., VIÑAS, R. 1985, El primer grabado parietal naturalista en cueva de Cataluña: la Cova de la Taverna (Margalef de Montsant, Priorat, Tarragona). *Caesaraugusta* 61-62, 67-78.

FULLOLA, J. M., VIÑAS, R. 1988, Dernières découvertes dans l'art préhistorique de Catalogne (Espagne). *L'Anthropologie* 92 (1), 123-132.

FULLOLA, J. M., VIÑAS, R., GARCÍA ARGÜELLES, P. 1990a, La nouvelle plaquette gravée de Sant Gregori (Catalogne, Espagne). *L'art des objets au Paléolithique. Tome 1. L'art mobilier et son contexte*. Direction du Patrimoine, Paris, 279-286.

FULLOLA, J. M., VIÑAS, R., GARCÍA ARGÜELLES, P. 1990b, La plaque en ardoise gravée de El Filador (Catalogne, Espagne), *Cahiers Ligures de Préhistoire et Protohistoire*, nouvelle série 3, 147-156.

GARCÍA-ARGÜELLES, P., ADSERIAS, M., BARTROLÍ, R., BERGADÀ, M. M., CEBRIÀ, A., DOCE, R., FULLOLA, J. M., NADAL, J., RIBÉ, G., RODÓN, T., VIÑAS, R. 1992, Síntesis sobre los primeros resultados del programa sobre Epipaleolítico en la Cataluña central y meridional, a P. Utrilla (ed.), *Aragón/Litoral Mediterráneo: Intercambios culturales durante la Prehistoria*. Institución Fernando El Católico, Zaragoza, 269-284.

GARCÍA-ARGÜELLES, P., NADAL, J., FULLOLA, J. M. 1999, L'Épipaléolithique en Catalogne: données culturelles et paléoenvironnementales, *in* A. Thévenin (ed.), *L'Europe des derniers chasseurs. Épipaléolithique et Mésolithique*. C.T.H.S., Paris, 79-85.

GARCÍA DIEZ, M., ROSELL, J., VALLVERDÚ, J., VERGÈS, J. M. 1997, La plaqueta pintada del yacimiento epipaleolítico de Picamoixons (Alt Camp, Tarragona): aproximación al estudio de la cadena operativa. *Pyrenae* 28, 25-40.

GRIMAL, A., ALONSO, A. 1989, Sobre la figura de tipo levantino en la Cueva del Tendo, Moleta de Cartagena (Montsià, Tarragona), *Boletín de la Asociación Española de Arte Rupestre* 2, 18-20.

HERNÁNDEZ, M. S., CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS. 1982, Consideraciones sobre un nuevo tipo de arte rupestre prehistórico, *Ars Praehistorica* 1, 180-189.

HERNÁNDEZ, M. S., FERRER, P., CATALÀ, E. 1988, *Arte rupestre en Alicante*. Fundación Banco Exterior y Banco de Alicante, Alicante.

MALUQUER DE MOTES, J. 1983-1984, Un jaciment paleolític a la comarca de la Noguera, *Pyrenae* 19-20, 215-233.

NADAL, J., ESTRADA, A., GARCÍA-ARGÜELLES, P. 1993, Els elements d'ornament sobre malacologia dels nivells geomètrics del jaciment d'El Filador (Margalef de Montsant, Priorat), *Gala* 2, 1-9.

PERICOT, L., MALUQUER DE MOTES, J. 1951, *La colección Bosoms. Materiales Prehistóricos de Seriña*, vol. III. Monografías del Instituto de Estudios Pirenaicos, Zaragoza.

RIPOLL, E. 1965, Una pintura de tipo Paleolítico en la Sierra del Montsià (Tarragona) y su posible relación con los orígenes del arte levantino. *Miscelánea en Homenaje al Abate Henri Breuil*, t. II. Diputación Provincial de Barcelona- Instituto de Prehistoria y Arqueología, Barcelona, 297-305.

RIPOLL, E. 1970, Acerca del problema de los orígenes del Arte Levantino. *Valcamonica Simposium*. Centro Camuno di Studi Preistorici, Capo di Ponti, 57-67.

RUEDA, J. M. 1985, El treball de les matèries dures animals al Paleolític Superior del Reclau Viver, *Cypsela* V, 7-20.

RUEDA, J. M. 1987, La indústria òssia del Paleolític Superior de Serinyà: Reclau Viver i Bora Gran d'en Carreras, *Cypsela* VI, 229-236.

SANCHIDRIÁN, J. L. 2001, *Manual de arte prehistórico*. Ariel, Barcelona.

SOLER, N. 1979-80, El jaciment prehistòric del Roc de la Melca i la seva cronologia. Sant Aniol de Finestres (Girona), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins. Homenatge a Lluís Batlle i Prats* 25 (1), 43-58.

SOLER, N. 1986, *Les indústries del Paleolític Superior en el nord de Catalunya*. Tesi doctoral inèdita. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona, Barcelona.

VERGÈS, J. M. 1996, *L'Alt Camp a la Prehistòria: els caçadors recol·lectors de Picamoixons en la cruïlla d'un canvi econòmic*. Consell Comarcal - Arxiu Històric Comarcal de l'Alt Camp, Valls.

VILASECA, S. 1934, L'estació-taller de sílex de Sant Gregori. *Memoria de la Academia de Ciencias y Artes de Barcelona* XXIII, 21, 415-439.

VILASECA, S. 1949, Avance al estudio de la cueva del Filador de Margalef (prov. de Tarragona), *Archivo Español de Arqueología* 77, 347-361.

VILASECA, S. 1953, *Las industrias del sílex tarraconenses*. C.S.I.C., Madrid.

VILASECA, S. 1968, Cuatro días en la Cova del Filador (Margalef). *La Préhistoire. Problèmes et tendences*. C.N.R.S, París, 476-489.

VILASECA, S. 1973, *Reus y su entorno en la Prehistoria*. Ed. Rosa de Reus, Reus.

VILLAVERDE, V. 1994a, Arte mueble de la España mediterránea: breve síntesis y algunas consideraciones teóricas, *Complutum* 5, 139-162.

VILLAVERDE, V. 1994b, *Arte paleolítico de la Cova del Parpalló: estudio de la colección de plaquetas y cantos grabados y pintados*. Servei d'Investigació Prehistòrica, Diputació de Valencia, Valencia.